

TÜRK TÜRKÜRBÜ

TÜRK OCAĞI ARI MİLLETİMEYERİNİN YILKILAR ORG

Nuri GÜRGÜR

Emanet İhtikâliği: Yeniden Sahnedeki

Ömer SEYFEDDİN

Herkesin Nasibi

Durmuş HOCAOĞLU

*Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliği ve
Batı Milliyetçiliği Gelişmeleri*

Fahri UNVAN

*Kazakistan Mektubu - 3
Sürmenelerden Öğe Kader Yol Gözet*

Yaşar BEDİRHAN

*Selçuklular Devrinde Kalkınmada Yarışan Uluu Adamları ve
İlme Hizmetleri*

Ahmed Güner SAYAR

*Tunuslu Hayreddin Paşanın İktisadi Görüşlerine
Dair Bir Not*

Ersat HÜRMEZLÜ

Kerkükün Emek Yapısı

Gündüz ARTAN

Mars'ta İlk Türk Ocağı

Necmeddin SEFERCİOĞLU

Gurbetin İlk Yayı

M. Halisün KUKUL

Öss'nin Dili

Ömer ÖZCAN

Türkçülük Terimlerinden İsimler: Mehmed Said Bilge

Ignacio RAMONET

Rokamon

TÜRK YURDU

Türk Ocakları Merkez Heyeti'nin Aylık Yayın Organıdır.

Sahibi

Türk Ocakları Merkez Heyeti Adına
Nuri GÜRGÜR

Genel Yayın Müdürü
M. Çağatay ÖZDEMİR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Necmeddin SEFERCİOĞLU

Yayın Kurulu

Yücel HACALOĞLU, Doç. Dr. M. Çağatay ÖZDEMİR,
Prof. Dr. Nevin Güngör ERGAN, Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN,
Ömer ÖZCAN, Dr. Serdar SAĞLAM,
Dr. Yunus KOÇ, Dr. Mehmet SARITAŞ,
İbrahim ŞİRİN, Bahri ATA

Türk Yurdu hakemli dergidir. Bilimsel makaleler en az iki alan uzmanının onayı alındıktan sonra neşredilmektedir.

Büro: Yaşar GİRGIN

İdare Yeri

Sezenler Sokağı 4/12 Sıhhiye-ANKARA
Tel-Belgegeçer: (0.312) 229 69 74
Yıllık Ferdî Abone : 10.000.000 TL.

Yıllık Kurum Abonesi : 25.000.000 TL.

Yazışma Adresi

PK. 429 Kızılay-ANKARA
<http://members.xoom.com/TURKYURDU>
e-mail: turky@superonline.com

Türk Ocakları e-mail: tocakgenmirk@superonline.com

Yurtdışı Abone

Avrupa Ülkeleri için: 100 DM
Diğer Ülkeler için: 60 Dolar

Abone Ücreti:

"Türk Yurdu 257311 numaralı posta çeki" hesabına,
yurtdışı havaleler için de T.C. Ziraat Bankası
Necatibey ANKARA şubesi 133527 numaralı banka hesabına
yatılarak, PK. 429 Kızılay-ANKARA adresine bilgi verilir.

Yayınlanan yazıların muhtevasına ait sorumluluk yazarlarına aittir. Yayınlanacak yazılar üzerinde yazardan müsaade alınarak gerekli düzeltmeler yapılabilir. Gönderilen yazılar yayınlansın yayınlansın inde edilmez.

Kapak - Dizgi - Sayfa Düzeni :
Tuğra Ajans • (0312) 232 30 88

7. Devre, cilt 20 (52)
Sayı: 158 (519)

Baskı

EVREN YAYINCILIK A.Ş.
Tel: 484 05 05-Ankara

İÇİNDEKİLER

Ermeni Irkçılığı Yeniden Sahnede / Nuri GÜRGÜR	2-3
Herkesin Nasibi / Ömer SEYFEDDİN	4-10
Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliği ve Batı Milliyetçilik Gelişmeleri / Durmuş HOCAOĞLU	11-12
Kırgızistan Mektubu - 3 Sürmene'den Oş'a Kadar Yol Gider! / Fahri UNAN	13-15
Selçuklular Devrinde Kafkaslarda Yetişen İlim Adamları ve İlime Hizmetleri / Yaşar BEDİRHAN	16-22
Tunuslu Hayreddin Paşa'nın İktisadi Görüşlerine Dair Bir Not / Ahmed Güner SAYAR	23-30
Kerkük'ün Etnik Yapısı / Erşat HÜR MÜZLÜ	31-37
Mersin'de İlk Türk Ocağı / Gündüz ARTAN	38-40
Gurbet'in Hikâyesi / Necmeddin SEFERCİOĞLU	41-43
ÖSS'nin Dili / M. Halistin KUKUL	44-46
Türkçülük Tarihimizden İsimler: Mehmet Said Bilgiç / Ömer ÖZCAN	47-56
Pokémon / Ignacio RAMONET	57-58
Haberler	59-63

Türk Ocakları Merkez Heyeti

Genel Başkan : Nuri GÜRGÜR

Genel Başkan Yrd. : Prof. Dr. Rasih DEMİRCİ

Genel Sekreter : Yücel HACALOĞLU

Genel Muhasip : Galip TAMUR

Genel Sekreter Yrd. : İlhan GÜLSÜN

Genel Sekreter Yrd. : Kerim ÜNAL

Üye : Em. Gen. Necati GÜLTEKİN

Üye : Acar OKAN

Üye : Prof. Dr. Celâl ER

Üye : Doç. Dr. M. Çağatay ÖZDEMİR

Üye : Alaaddin KORKMAZ

Denetleme Kurulu

İsmet BİNARK

Hüsnü POYRAZ

Meriç COŞKUN

Dergimize Gönderilecek Makalelerin Windows 95 / Word 6.0 - 7.0 Versiyonlarına
Göre Yazılması ve Disket Olarak Gönderilmesi Rica Olunur

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın İktisadî Görüşlerine Dair Bir Not

Ahmed Güner SAYAR

Tanzimat sonrası iktisadî düşünce tarihimizin şekillenmesine katkıda bulunan fikir adamları arasında Tunuslu Hayreddin Paşa'nın ismi büyük bir yanılğı ile yerini almış görünmektedir. Paşa'nın tek eseri olan "Mukaddime-i Akvemü'l Mesalik"e ve onu bir idareci olarak uygulamada sergilediği iktisadî hamlelerine bakmadan iktisadî fikirler tarihinde bir yere oturtmak Tunuslu Hayreddin Paşa'nın iktisatçılığına dair yanılğının kaynağını oluşturmuştur. Sathiliğin sebep olduğu tespitler bir hatalar zincirini oluşturmuş, bir araştırmacıdan ötekine bir başka hatayı sürüklemiş, hatta sathilikten kurtulmayı deneyen araştırmacıları bile etkilemiştir.

İlk tespit, 1962 yılında Şerif Mardin'den geldi. Profesör Mardin'e göre:

"...Hayreddin Paşa, iktisadî ilerlemeyi, Avrupa siyasi liberalizmi ile eşitlemekte[ydi]"¹

Şerif Mardin'in bu tespitini yaparken Hayreddin Paşa'nın "iyi bir Müslüman" olduğunu söylemesi² daha sonra Paşa'nın Batılı iktisadî fikirler karşısındaki tavrının belirlenmesinde de kaynaklık edecektir. Bu bağlamda ilk mühim tespiti ise rahmetli Cemil Meriç yaptı. Hayreddin Paşa'nın "Mukaddime-i Akvemü'l Mesalik" için şunları yazmıştır:

"...Biz bir devrin bütün bocalayışlarını, bütün arayışlarını dile getiren o vesika-kitaptan hâlâ habersiziz. ...İslâm

ananesine gönülden bağlıdır yazar. Besmeleyle başlar ve takdîr-i ilahiye teslimiyetle biter. Biçim de ruh da İslâmî. Bir kelimeyle, Hayreddin kucağında yaşadığı dünyanın gerçek bir temsilcisi"³

Ashında iki farklı görünümüyle dikkatleri çeken Tunuslu Hayreddin Paşa'nın ilk cephesi onun nazariyatçılığıdır. Hayreddin Paşa, her şeyden önce, "Mukaddime-i Akvemü'l Mesalik" in yazarıdır. Diğer Hayreddin Paşa ise bir dizi ekonomik reformları kuvveden fiile çekmeyi başarmış bir devlet adamıdır.

"Akvemü'l Mesalik" in Hayreddin Paşasına bakacak olursak⁴ bu mühim eserde Paşa'yı Tan-

³ *İbid.*, sf. 275; 279. C. Meriç bir başka yerde onun "İslâm ananesine gönülden bağlı[lığını]" dile getirecek ve eseri olan "Akvemü'l Mesalik" için de biçimi ve ruhu itibarıyla de "İslâmî" olduğunu yazacaktır ["Tunuslu Hayreddin Paşa", "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi", IV, (1985), sf. 1296]. Tunuslu Hayreddin Paşa'dan "bir İslâm devlet adamı" olarak bahseden A. Çetin ["Tunuslu Hayreddin Paşa", (Ankara, 1988), sf. 83] Paşa'nın "İslâm'a bağlılığı[ndan]" ["Hayreddin Paşa", "TDV. İslâm Ansiklopedisi", XVII, (1998), sf. 58] söz ederken Cemil Meriç'in ayak izlerini sürmektedir. İlber Ortaylı da "Hayreddin Paşa'yı" modern bir İslâmcı" olarak takdim etmektedir [Cf., "Osmanlı İmparatorluğunda Arap Milliyetçiliği", *ibid.*, IV, (1985), sf. 1033].

⁴ Hayreddin Paşa bu eserini niçin telif ettiğini şu sözlerle açıklıyor: "Avrupa'ya vuku bulan seyyahatim esnasında görmüş olduğum asar-ı terakkiyi bir arada toplayıp risale şekline koyacak olsam say'im hebaye gitmiyeceği..." ["Akvemü'l Mesalik", (İstanbul, 1296), sf. 4. Ayrıca sf. 7] Anılarında ise şunları yazmıştır: "Uzun seyahatler, Avrupa uygarlığının temellerini ve şartlarını, kezâ Avrupa büyük devletlerinin müesseselerini incelemeye bana imkan verdiler. Görevden uzak kalmanın bana verdiği müsait vakitten istifade ederek Akvemü'l Mesalik fi Marifet-i Ahvali'l-memâlik adlı siyasi, idari eserimi tertip ettim" [M. S. Mzahi - J. Pignon, "Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları", (İstanbul, 1997), sf. 25]. Namık Kemal Paris'te bulunduğu yıllarda Hayreddin Paşa'nın eserini Fransızca tercümesinden okumuş, ondan "o mashara 'Akvemü'l Mesalik' diye söz [etmişti]" [F. A. Tansel (yay.), "Namık Kemal'in Mektupları", II, (Ankara, 1969), sf. 305]

¹ Ş. Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu", (İstanbul, 1996), sf. 431.

² *İbid.*, Mardin'in bu tespiti en çok Cemil Meriç'in tespitlerinde yol gösterici olacaktır. Ashında Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "selabet-i diniye" sahibi olduğunu İbnülemin kaydetmişti. [M. K. İnal, "Son Sadrazamlar", (İstanbul, 1955), sf. 942. Ayrıca M. Süreyya, "Sicil-li Osmanî", II, (İstanbul, 1311), sf. 316-317]. Ancak, C. Meriç'e göre "Şerif Mardin eserin ne aslını görmüş, ne de Türkçe tercümesini. *The Genesis of Young Ottoman Thought*'da 'şasadaki İslâmî temayülü kitabın isminden de anlıyoruz der', "Mağaradakiler", (İstanbul, 1978), sf. 289, dn. 1.

zimat ertesinde billurlaşmaya başlayan iktisadî düşünce tarihimize taşıyacak ciddi bir iktisadî 'norm' bulunmamaktadır. Buna rağmen Cemil Meriç uzun uzadıya onun iktisatçı kimliğini yazmaktan geri durmamıştır. C. Meriç'i zikrediyoruz:

"...Devletin iktisadî hayata müdahale etmesi lüzumsuzdur. ...Mühim olan bir an önce iktisadî bağımsızlığa kavuşmak. Avrupa'ya hammadde verip, mamul madde almak iktisadî bir esaret. ...İslâmî devlet görüşüyle liberalizmin prensipleri birbirleriyle çatışmaz. Her ikisi içinde iyi devlet, masrafları ve vergileri asgariye indirendir. ...İthalatla ihracat arasında denge kurulmalıdır. Devletin ithalatı, ihracattan fazla olursa iflasa sürüklenir....Sermayenin rahatça tedavül edebilmesi için yollar yapılmalıdır....sanayinin teşviki için sergiler açıl[malı]. "Bir kelimeyle Paşa'nın iktisadî görüşleri, Avrupa'daki klasik iktisat düşüncesine uygundur. ...Bir kelimeyle iktisadî görüşleri Ricardo, Smith, Say istikametindedir." Ama tavsiyeleri daha çok ampirik bir mahiyet taşır. ...Çağının iktisadî nazariyelerinden ne kadar haberdardı bilmiyoruz. Kimleri okumuştur kestirmek güç. Muhakkak olan şu ki iktisadî faaliyetlerle ilgili görüşleri Avrupa'dan ıktibas edilmiş bir çözüm olmaktan çok

ve "Kâni Paşazade'nin hukuk kitabından çok aşağı bir eser-i nev-hevesanedir" [ibid., II, sf. 199]. Kitap Türkçe'ye 1296 [1879]'da tercüme edildi. Eserin mütercimi 'Ceride-i Askeriyye' muharriri Abdurrahman Bey "Akvemül' Mesalik"e yazdığı 'mukaddime'de Hayreddin Paşa'nın bu eserini "vatan ve milletin bedrika-ı fevz-ü felahı [ve] mülk ü millete nafi bir melle-i saadet rehberi" olduğunu ileri sürmektedir [İstanbul, 1296], sf. III; V]. Abdurrahman Bey yaptığı bu tercüme için "İstibdadın tevlid edebileceği her türlü muhatara mehaziri aldı[ğını]" kaydettikten sonra şunları yazmıştı: "Daye-i dehrin mehd-i inkılabında şiraze-i cemiyetimizi dağıtmağa ve kanun-u hamiyet-i milliyemizi söndürüp soğutmaya gibi afetler beslenüp yetiştirildikte olduğunu fehm-ü idrakten kalmış zümre-i müstenebidiyne 'Hayreddin'in neşr-ü ziya-yı kemalatı hoş görünmeyerek" [ibid., sf. III]. Bu satırlar Hayreddin Paşa'nın söz konusu kitabının zararlı neşriyat listesine alınmasına sebep oldu [Bk. E. Z. Karal, "Osmanlı Tarihi", VIII, (Ankara, 1983), sf. 413]. İbnülemin'in yazdığına göre "bir mel'unun verdiği jurnal üzerine neşri men edilmiş ve eldeki nüshalar toplatırılmıştır. ...Onun eserini muzır addettirip toplatırmak Sultan Abdülhamid'e mahsus garaib cümlesindedir" [op. cit., sf. 934].

İslâmî bir tepkiyi ifade etmektedir. ...Unutmayalım ki Hayreddin bir İslâm devlet adamıdır. O, insanı bir 'homo ekonomikus' olarak ele alamaz ve alamazdı da. Ona göre iktisadî faaliyet, devleti güçlendirecek faaliyetler. ...Bir yerde liberallerden çok merkantillistlere yakındır. ...Bir kelimeyle 'Akvemül' Mesalik" bir terkiptir [ve] Hayreddin'in hedefini tek cümleyle hülusa etmek kabil: İslâm kalalarak çağdaşlaşmak"⁵

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın iktisadî fikirleri üzerine Cemil Meriç'in yaptığı bu tespitler içindeki çelişkileri bir hatalar yumağı halinde kendisinden sonraki araştırmacıları etkilemiş, onun ördüğü bu yumağa girenler buradan çektikleri ipliklere kendi incilerini dizmekte tereddüt etmemişlerdir. Önce Cemil Meriç'in hatalarını ortaya koyalım; daha sonra görebildiğimiz kadarıyla Meriç'i tartışmadan ıktibas edenleri ve ondan mülhem tespitleri sergileyelim.

Yukarıdaki alıntıda C. Meriç, Hayreddin Paşa'nın "Akvemül' Mesalik"ine herhangi bir atıfta bulunmadan onun iktisat düşüncesini irdelemiştir. Paşa'nın iktisat düşüncesinin "Avrupa'daki klasik iktisat düşüncesine uygundur" diyen Meriç onun düşüncesinin "bir kelimeyle ...Ricardo, Smith, Say istikametinde" olduğunu ileri sürmektedir. Demek oluyor ki Hayreddin Paşa klasik iktisat düşüncesinin büyük ustalarıyla tam bir uyum içersindedir. Bu onun nazariyatçı kimliğinde iktisadî fikirlerinin koordinatlarını vermektedir ve Hayreddin Paşa savunduğu iktisat fikirleriyle bu büyük ustalardan kıl payı sapmamaktadır. Uygulama söz konusu olunca, bu defa Hayreddin Paşa'nın görüşleri "Avrupa'dan ıktibas edilmiş bir çözüm olmaktan çok, İslâmî bir tepkiyi ifade etmektedir. ...Ona göre iktisadî faaliyet devleti güçlendirecek faaliyetler." Dolayısıyla Hayreddin Paşa "liberallerden çok merkantillistlere yakındır." Bu demektir ki, İslâmî iktisat uygulaması merkantilizmden başkası değildir.

Cemil Meriç'in yazdıklarının aydınlığında ortaya tam anlamıyla bir norm-reel çatışması çıkmaktadır. Paşa'nın iktisadî 'norm' dünyası "Akvemül' Mesalik"de yazdıklarıdır. Reel ise onun bir idareci ve devlet adamı olarak Tunus'ta

⁵ C. Meriç, *op. cit.*, (1985), sf. 1297-1298; 1298 (vurgu: AGS.). Hemen hemen aynı satırları daha önce onun "Mağaradakiler" kitabında bulunmaktadır. Bk., *op. cit.*, (1978), sf. 284-286.

uygulamaya koyduğu iktisadî reformlardır. Tekrar edelim: Cemil Meriç delil göstermeden Tunuslu Hayreddin Paşa'nın iktisat düşüncesine klasik yazarların kaynaklık ettiğini söylüyor, daha sonra da onun uygulamaya koyduğu reformcu iktisat tedbirlerine bakarak bunların İslâmî bir tepki olup, esasta merkantilist olduğunu iddia ediyor. Bu ifadelerin özü şudur: Birbirinden farklı iki Hayreddin Paşa'nın olduğu görülmektedir.

Profesör B. Karlığa'ya göre "Tunuslu Hayreddin Paşa yalnız teori üreten bir aydın değil, aynı zamanda düşüncesini pratiğe aktarabilme imkanına kavuşmuş bir şahsiyet olarak, İslâm dünyasında eşine az rastlanır türden bir düşündürüdür".⁶ Bu ifadeye göre, Cemil Meriç'in "Akvemü'l Mesalik"ten çıkardığı Paşa'nın nazari iktisat düşüncesiyle yine onun uygulamada sergilediklerinin bir uyum içersinde olması gerekirdi. Aynı şekilde, Hayreddin Paşa'nın nazariyatçılığından hareketle uygulamada somut adımlar attığı alan herhalde politik toplumdan çok iktisadî düzlemdir. Dolayısıyla Karlığa'nın ifadesindeki nazariyat ['norm'] ve uygulama [reel] arasındaki denge Paşa'nın iktisadî düşünceleriyle iktisadî icraatı arasında olmalıydı. Halbuki "Akvemü'l Mesalik"e iktisadî bir kılıf giydiren C. Meriç'in iddiasıyla, bizzat onun ileri sürdüğü Paşa'nın iktisadî uygulamaları arasında tam bir çelişki vardır. Bu yanlış büyük bir ihtimalle Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Avrupa'yı esas alırken gönül verdiği iktisadî hürriyetçiliği bir iktisat politikası olan iktisadî liberalizmle özdeş sayan yanlış bir anlayışın sonucudur.

Cemil Meriç'in yazdıklarını esas alıp tahkik etmeden onun açtığı hatalı yolu adımlayanlara gelince: İlk isim Ercüment Kuran. Profesör Kuran'a göre "Hayreddin Paşa'nın değeri memleketimizde ilk defa Cemil Meriç tarafından ortaya konmuştur".⁷ Kuran'ın Hayreddin Paşa'nın iktisadî görüşleri üzerine yazdıkları ile Cemil Meriç'in söyledikleri yakın bir paralellik

arzetmektedir. Profesör Kuran da "Akvemü'l Mesalik"den herhangi bir alıntı ve atıfta bulunmadan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "tavsiye ettiği iktisat siyaseti liberal mahiyette olup, iktisadî hayatta devletin müdahalesine karşıdır"⁸ diyecek, bir başka yerde de onun "iktisadî liberalizme inandığını" ileri sürecektir.⁹

Cemil Meriç'in hatalar kervanına dahil olan bir isim de Atilla Çetin'dir. Çetin, Hayreddin Paşa'nın iktisadî uygulamalarına bakarak, Paşa'ya iktisatçı bir kimlik vermekte tereddüt göstermemiştir. Böyle bir tevcihte bulunurken A. Çetin, Cemil Meriç'in bu bağlamdaki tespitlerini aynen aktarmakta bir beis görmemiştir. Hayreddin Paşa'nın iktisat düşüncesi "klasik Avrupa ekonomi teorilerine yakındır"¹⁰ diyen Çetin bu ifadesi ile C. Meriç'i yankılamaktadır. Çetin, şu alıntılarla da Meriç'i yankılamayı sürdürmektedir: Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "önemli ekonomistlerin eserlerinden ne derece yararlandığı hususunda kesin deliller ol[madığını]" ve onun "devletin müdahalesine taraftar olmadığını"¹¹ ileri sürmektedir. Bu ifadeler neredeyse mota-mot Cemil Meriç'ten alınmıştır. Tıpkı aşağıdaki alıntıda olduğu gibi. A. Çetin'i zikrediyoruz:

"...[Hayreddin Paşa] ihtiyaçları öne alan 'pragmatik' bir devlet adamı[dır]. Dolayısıyla iktisadî faaliyetler konusunda düşüncelerine hâkim olan, Avrupa'dan iktibas edilmiş bir çözüm yolu bulmaktan çok, İslâm ülkelerinde hakim olan nizamsızlığa karşı bir tepkidir. ...İktisadî düşünceleri...İslâm ve Batı düşüncesi ışığında her iki dünyanın müesseselerini bir potada senteze kavuşturmak[tı]. Hayreddin Paşa Avrupalı ekonomistler gibi, insanı, Homo ekonomikus olarak değerlendirmez".¹²

Cemil Meriç kervanına katılanlardan biri de "Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması"nın yazarıdır. Meriç'in Hayreddin Paşa'nın iktisat düşüncesine dair tesbitlerinden bir tanesi bizim, kervana katılanlardan farklı olarak, iki

⁶ B. Karlığa, "İslahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat", (İstanbul, 1995), sf. 97]. Karlığa devamlı: "Teorik konularda bile bilimsel ve tarihi tecrübeyi ön planda tutup teori ile pratiği objektif ve evrensel boyutlar içersinde uzlaştırmaya çalışan ıslahatçı aydındır" [ibid., sf. 114]

⁷ E. Kuran, "Tunuslu Hayreddin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması", "Töre", sayı 184, (1984), sf. 39 ve "Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler", (Ankara, 1984), sf. 159. Bu bağlamda B. Karlığa'yı da zikre delim: "Paşa'nın ıslahatçı kişiliğini Türk okuyucularına en çok tanıtan yazarımız ise merhum Cemil Meriç olmuştur" [op. cit., sf. 11].

⁸ *ibid.*, (1984), sf. 38-39; *ibid.*, (1994), sf. 157.

⁹ E. Kuran, "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", "Ahmed Cevdet Paşa Semineri: Bildiriler", (İstanbul, 1986), sf. 11, ve *ibid.*, (1994), sf. 146. Kuran'ın tesbitleri içersinde muğlak bir iddia daha vardır. Ona göre Hayrullah Paşa'nın iktisadî görüşleri Yeni Osmanlılarla benzerlikler göstermektedir [Cf., *ibid.*, (1984), sf. 39; *ibid.*, (1994), sf. 157].

¹⁰ Cf., A. Çetin, *op. cit.*, (1988), sf. 82-83.

¹¹ *ibid.*, sf. 83.

¹² *ibid.*

Hayreddin'i - Tunuslu Hayreddin Paşa ile Terakki gazetesi yazarlarından Hayreddin Bey'i karıştırmamıza sebep oldu.¹³ Bu bir hata idi. Bu hatanın çıkış noktası ise Meriç'in şu tespiti olmuştur:

"Ona [Hayreddin Paşa'ya] göre iktisadî faaliyet devleti güçlendirecek faaliyetlerdir, yani bir gaye değil vasıta. Bir yerde liberallerden çok merkantilistlere yakındır."¹⁴

Hayreddin Paşa'nın "Akvemü'l Mesalik"inde sergilenen iktisadî fikir kırıntıları aslında politik liberalleşmenin bir yan-ürünü ya da ona bağlı bir istek olarak ele alınabilirdi. Fakat Paşa'nın bu kitabında yazılanlara bakarak ona Tanzimat ertesini çağdaş Türk iktisat düşüncesinde bir yer vermek söz konusu olmamalıydı. Gaflet ve telaşın olması gereken tarihi tetkiki gölgelemesi sonucu "Terakki" gazetesinde Hayreddin imzalı yazılar iki farklı Hayreddin'i bizim çalışmamızda birleştiriyordu. Aslında "Akvemü'l Mesalik"i tetkik etmiş, fakat bu eserde Hayreddin Paşa'nın iktisadî fikirleriyle alakalı dişe dokunur bir şey bulamamıştık. Araştırmalarımız sürerken "Terakki" gazetesi yazarlarından Hayreddin'in yazdıkları, ortada bazı ince uyarılara – meselâ, Hayreddin Bey'in 'Hayreddin Paşa'nın Kitabından' başlıklı yazıya – rağmen kulakları tıkamamıza, Hayreddinler arasındaki farkı görmememize sebep oldu. İçimde bir emniyetsizlik olmalı ki şunları yazmıştım: "Terakki gazetesi yazarlarından Hayreddin Bey. Onun hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Sadece onun Tunuslu Hayreddin Paşa olduğunu sanıyoruz."¹⁵ Ortada tarihî tetkiklerin, elde mevcut kaynakları tam olarak kullanmamasının sebep olduğu bir karıştırma vardı. Nitekim, "Tunuslu Hayreddin Paşa meselesinde tarih metodu ihlal edilmiş, gerekli araştırmalar tamamlanmadan tahminde bulunulmuştur"¹⁶ diyerek esaslı bir eleştiride bulunan Ali Birinci haklıdır. Dahası, Hayreddin Bey'in yazdıkları Tunuslu Hayreddin Paşa'ya mal edilmesi ile Tunuslunun nazariyatçılığı ve devlet adamlığı yanında bir de gazetecilik yönü ortaya çıkmıştır. A. Birinci Hayreddin'i konu alan eleştirisinde, pek haklı olarak, şunları yazmaktadır:

"...[Hayreddin] Paşa bu yorumları ile iktisadî düşüncelerin bu safhasında en mühim ve velud iktisatçı gibi ortaya çıkarken, aynı zamanda kuruluş devri gazeteciliğimizin de bir öncüsü sıfatını kazanmış olmaktadır."¹⁷

Bu arada "Akvemü'l Mesalik" ile "Terakki'de çıkan yazıların iktisadî ruhu arasında organik bir bağ olduğuna işaret etmeliyim. Bu bağın varlığına, esasen Cemil Meriç'in yazdıkları iknaî bir delildir. Dahası "Akvemü'l Mesalik" ile "Terakki" gazetesi arasında bir benzerlik, bir devamlılık, hatta bir derinlik ve tamamlama vardı. Kitabında iktisadî fikirleri kırıntılar halinde saçan Tunuslu Hayreddin Paşa ile "Terakki" gazetesinde 'Hayreddin Paşa'nın Kitabından' başlıklı yazıdaki Hayreddin [Bey'in] kaleminden çıkan şu ifade "cümle Avrupa memalikinde ittihaz olunan usul adl ve emniyettir"¹⁸ derken iki Hayreddin bir oluyordu. İkincisinin birincisi ağzyyla konuştuğunun bir başka delili de şu ifadedir:

"...Ancak şurası sahihdir ki mülkümüzde emniyeti tesis etmeliyiz ve bunu da menbii-i servetimizi tevsiğ etmekle istihsal edebiliriz. Miknatis demiri celb eylediği [gibi] servet de servet üstüne gider. Ecnebi sermayesi ise bu emniyet-i dahiliyeyi vermeyip belki bizim çalışmamız ve idarece gayret ve ıslahatımız ve ahalice hükümete itimadımızla husule gelir."¹⁹

Aslında Hayreddin Bey'in kaleminden çıkan bu ifade, 1830'ların D. Urquhart'ı ile Tanzimatlı yılların Sadık Rifat Paşa'sının bir arada ele alınışını yansıttırıyor. O halde yol seçilmiştir. Türkiye içinde bulunduğu ekonomik çıkmazdan nasıl kurtulacaktır? Hayreddin Bey'e göre:

"...Memalik-i Türkiye'nin harabını mucib olan belalardan biri de halkın münferiden menfaat-ı şahsiyesine munib olub bir işe el birliğiyle yapışmamalarıdır... Osmanlı halkının her şeyden ziyade muhtaç oldukları yollar ve mektepler ve menfaat sandıkları küşadına bu vasıta [şirket teşkili] ile muvaffak olacaklarına şüphe yoktur.

¹³ Cf., A. G. Sayar, "Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması", (İstanbul, 1986), sf. 339-343.

¹⁴ *Op. cit.*, (1985), sf. 1298.

¹⁵ A. G. Sayar, *op. cit.*, sf. 339.

¹⁶ A. Birinci, 'Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Münasebetiyle: Hayreddin Hakkında', "Tarih ve Toplum", No. 66, (1989), sf. 384.

¹⁷ *İbid.*

¹⁸ No. 52, (1285). Hayreddin Paşa da "Akvemü'l Mesalik"te benzer ifadeyi kullanıyor: "Avrupa'da tabiat-ı saniye hükmüne girmiş olan adalet ve emniyet maddeleridir" [*op. cit.*, (1296), sf. 17].

¹⁹ "Türkistan'ın Kurtarıcıları", "Terakki", No. 60, (1285).

Bundan başka politikaca dahi iki büyük muhasenat hasil olur. Evvelâ herkes ittifaka meyleder. Ve saniyen hükümet de... icrası ahaliye ait olan şeylerin mesuliyetinden kurtulmuş olur.”²⁰

Hayreddin Bey ekonomik hayatta her atılımı devletten beklemek yerine şahısların şirket kurmaları lüzumuna, bir başka yazısında, tekrar dikkatleri çekmektedir. Hatta Colbert’ten övgüyle söz açar, onun dirayetiyle Fransa’da sanat ve ticaretin kazanmış olduğu başarıyı dile getirir.²¹ “Ey Osmanlılar!.. Sanayinizi tevsî eyleyiniz. Makinalar yapınız”²² diye haykıran Hayreddin Bey, öte yandan, “Ziraat Sandıkları” başlıklı yazısında şu soruya cevap arar:

“...Devlet tabasının sermaye ve mesaisini hangi tarafa cem ve teşrik eylemelidir? Ziraat tarafına.”²³

Bu arada Hayreddin Bey’in entelektüel bir gayretine de işaret etmemiz gerekiyor:

“...Türkistan’da dahi fûn-ü umuma tefhim edecek risaleler bizde fikirlerin ne minval üzere açıldığını bilen yerliler maarifetiyle telif olunmalıdır. Bu ise müşkil bir şey değildir. Çünkü, Avrupa fûnundan mufassalan bahse ihtiyaç olmayıp, fûnunun hakikatiyle hasil edeceği faidesini göstermek kâfidir.”²⁴

‘Hayreddin Paşa’nın Kitabından’ başlıklı yazıda ise Hayreddin Bey’in dış ticaretle ilgili gö-

rüşleri yer almaktadır.²⁵ Batılı yazarlara müracaat eden, hatta yaptığı tercümeyle bir yazısında yer veren Hayreddin Bey’in esas endişesi; ülkelerarası karşılıklı ekonomik bağımlılığa, dolayısıyla, dış ticaretin lüzumuna işaretidir. Şöyle ki:

“...Bir memleketin ihracatına bakılıp eğer ithalatının kıymet ve fiyatı müte-kabil olursa zararı hafif olur. Yok, ihracata ithalatın kıymeti galebe ederse bu hal harabî intac eder.”²⁶

Görüldüğü gibi iki Hayreddin’in birbirinden ayrılması gerekiyor. İlki Tunuslu Hayreddin Paşa. Bir sonraki alt-bölümde onun nazariyatçılığından hareketle “Akvemü’l Mesalik”te ortaya koyduğu iktisadî fikirlerini, idareci-devlet adamlığından hareketle de uygulamada izlediği iktisat politikalarını irdedeleyeceğiz. İkinci Hayreddin Bey’e gelince: “*Terakki*” gazetesindeki yazılar ona bir iktisatçı kimliği vermez. Sadece Tanzimat ertesinde basın ve yayın hayatında iktisada dair kalem oynatanlar içinde ismi geçebilecek bir kimsedir Hayreddin Bey.²⁷ Dolayısıyla Ali Birinci’nin, Hayreddin Bey “Batılı iktisadî düşüncelerin ise Türkiye’deki doğrudan ve dikkate değer temsilcisidir”²⁸ görüşüne katılmıyoruz.

²⁵ No. 52, (1285).

²⁶ *İbid.*,

²⁷ S. N. Gerçek “*Türk Gazeteciliği*”nde şunları yazıyor: “*Terakki*’nin muharrirleri arasında Hayreddin imzalı yazı yazar Karski isminde bir Lehli vardı. Bu imza sahibinin bütün yazıları hürriyet telkini ile doludur”. [(İstanbul, 1931), sf. 50]

²⁸ *Op. cit.*, Dikkate değer bir çaba ile iki Hayreddin’i karıştırdığımızı hatırlatan A. Birinci’nin bu ifadesini destekleyecek tek bir alıntı veya atıfta bulunmadan bu hükme ulaşmasına, zannedirim, benim çalışmamda sergilenen “*Terakki*” gazetesini yazarı Hayreddin Bey’in iktisadî tahlilleri sebep olmuştur. Kaldı ki Hayreddin Bey’in nerelerde, hangi gazetelerde, neler yazdığını tesbit eden A. Birinci’nin onun iktisadî yazılarına atıfta bulunması ile söz konusu eleştirel yazı daha bir zenginlik kazanacak, salacağı ışıkla iktisadî fikirler fidanlığımıza bir isim katılacaktı. Böyle olmayanca filancaın cenazesinin şu tarihte şu camiden kaldırıldığını ve şu mezarlığa defnedildiğini söylemek en hurda bilgiyi atlamamanın güzel bir örneğidir [Cf., A. Birinci, *op. cit.*, sf. 384]. Tarihi araştırmalarda bu tür ayrıntıya da ihtiyaç vardır. Ancak Hayreddin Bey’in iktisadî düşüncesinin muhtevasına girmeden “mecazî değil, gerçek manasıyla fesinin püskülüne kadar tamdığımız Lehli Hayreddin” [*ibid.*,]’in iktisadî fikirlerinin gazete satırları arasında kalmasına razı olmak eleştirmeni bilgin yapmaz ama malumatfurüş yapar. (Ahmed Rasim’den hareketle hazretin fesinin püskülünü tanıyorsunuz da İbnülemin’e dayanarak onun hane-berduşluğunu neden yazmıyorsunuz? Bu da hurda bir bilgi değil mi?) Kaldı ki çağdaş iktisadî fikirler tarihimizin sabırlı ve meşakkatli ultra-

²⁰ ‘Şirket’, *ibid.*, No.1, (1285[1868]). Bu ifadelerin benzeri “*Akzemü’l*”de etraflıca işlenmiştir.

²¹ ‘Mesail-i Osmaniye’, *ibid.*, No. 2; 3, (1868).

²² ‘Medeniyet ve Türkistan’, *ibid.*, No. 118, (1286).

²³ *İbid.*, No. 6, (1285). Hayreddin Bey bir başka yazısında [*ibid.*, No. 2, (1285)] tarımsal gelişmenin sebepleri üzerinde durmaktadır.

²⁴ *İbid.*, No. 7, (1285). Hayreddin Bey bir başka yazısında Batı dünyasının önemli bilgileri ve eserlerini kaydettikten sonra şunları yazmıştı: “İşte bunları tarihleri ile zikrettiğimizden murad fûn ve sanayinin Avrupalılardan evvel Müslümanların beyminde terakki eylediği gibi... fûn-ü mütenevviaya müteallik kitapları bulunduğunu göstermektedir” [*ibid.*, No. 3, (1285)]. Kaldı ki “*Akzemü’l*”de Hayreddin Paşa da sayfalarca ilim ve sanayinin Avrupalılardan evvel müslüman Araplarda terakki edip, oradan Avrupa’ya geçtiğini yazmıştı. Cf., *op. cit.*, (1296), sf. 95 vd; 110. Bu ifadeler daha işin başındaki bir araştırmacı için, C. Meriç’te ifadesini bulan, “Hayreddin’in hedefini tek cümleyle hülâsa etmek kabul: İslâm kalarak çağdaşlaşmak” [*op. cit.*, (1985), sf. 1298] ile ne kadar hemahenk olduğunu söylemeye gerek bile yok!

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın mühim eseri "Mukaddime-i Akvemü'l Mesalik"te onun iktisatçılığını ortaya koyacak esaslı bir tahlil gücü veya herhangi bir iktisadî düşünce okulu veya temsilcileriyle yakınlığını gösterir bir bilgi demetçiği bulunmamaktadır. Eserin ilk sahifelerinde Hayreddin Paşa Avrupa'dan pahalı mal alınıp buna karşılık Avrupa'ya ucuz hammadde satışını, pek haklı olarak, eleştirmektedir. Bu eleştirileriyle Paşa'nın üstü örtük de olsa merkantilist-benzeri tavır sergilediği görülmektedir. Hayreddin Paşa'yı zikrediyoruz:

"Esbabın esası emniyet ve asayiş intac eden hüsnü idaredir"

diyen Hayreddin Paşa'ya göre:

"servet ve saadetin mevkuf-u aleyhi olan tarik-i ziraat ve ticaret[tir]"²⁹

"...Görülmez mi ki kaffesi Avrupa mamulâtından olduğu... ve sair levazım-ı harbiye dahi Avrupa'dan tedarik kılınmakta olup bu hal ise memleketin mamuriyetine ne derece su-i tesiri olduğu... cay-ı inkar değildir. ...Bu halin mamuriyete su-i tesiri ise kesb ü kârın usul ve esası olan mamuriyet[in] menafiiden memleketin eshab-ı hüner ve sanayii istifadesiz kalmışdır"³⁰

Devamla;

"...Memleketin ihracaatını nazar-ı itibara alıp ithalatın miktarıyla mukayese eylediğimiz ve ithalat ve ihracaatın miktarı yek diğeriyle mütekarrib olduğunu bildiğimiz halde bundan terettüb edecek mazarratın pek o kadar ağır olmadığını itiraf ederiz. Eğerçi değerice ithalatın mikdarı ihracaata baskın olursa bu takdirde şüphesiz memleketin harabatını göz göre göre beklemiş oluruz"³¹

Hayreddin Paşa, ismini tam olarak koymasa bile, merkantilist iktisat mantığına uygun düşen geniş çaplı kamu harcamaları ile bireysel sermaye

amprisist çalışmaları analitik güçle tevhid eden araştırmacılarına bir şeyler borçlu olacağı muhakkaktır. Gerisi ise bilimsel paparaziden başka bir şey değildir.

²⁹ Op. cit., (1296), sf. 8 ve 7.

³⁰ İbid., (1296), sf. 11; 12.

³¹ İbid., sf. 12-13. İşin temelinde sağlıklı bir iktisat normuna bağlı bir iktisat politikası olmak yerine Hayreddin Paşa'nın Avrupa'yı örnek alması söz konusudur. Onun sözleriyle: "Sanayinin çoğalacağı ve netayic-i hırfet ve sanaatın harice çıkarılmasına mecburiyet hasıl olacağı cihetle... Avrupahların eserine gidilmez ise behemhal mahv ü izmihlala emr-i tabiidir" [ibid., sf. 92].

birikiminin yetersiz kaldığı alanlarla, bu arada, demiryolları inşasıyla ilgilenmiştir. Hayreddin Paşa'nın sözleriyle:

"...Avrupahların riyaz-ı hürriyetten iktitaf etmiş oldukları ezhar-ı menafiadan biri demiryollar vasıtasıyla tarik-i muvasalat [ile]... mahsulat ve mamulâtın demiryollar vasıtasıyla matlub olan muddet içersinde istenilen noktaya celb edilmesi"³²

Demiryolların inşasında şahsi sermaye birikiminin yetersizliği üzerinde duran Hayreddin Paşa şirketleşmenin önemini vurgular ve şunları kaydeder:

"...Sanayinin talimine bila-mani kemal-i arzu gösterdiği ticaret cemiyetlerini teşkil etmek. ...[Bu yolla] hissedarlardan bulunan zatlara tefviz etmek ve sene hitamında... kaffe-i mevad-ı asliye ve fer'iyenin muhasebesiyle hisse sahiplerine aid olan menaffi göstermek... cihetiyle sermayenin hüsn-ü istimaline herkesin emniyeti ber-kemâldir"³³

Şirketleşmek niçin luzumludur? Hayreddin Paşa'yı dinliyoruz:

"...Kumpanyalar mevad-ı ticariyenin tezyidiyle teksir-i menafiine vesile[dir] ...Ahval-i memleketin arzu-yu iştiraki çoğalıp yerleştikçe o nisbette kesb ü kâr terakki ve tezayidi emr-i aşikârdır"³⁴

Borsa üzerine şunları yazmıştır:

"...Hürriyetin netayic-i nafasından biri dolap ticareti [spekülasyon] istenildiği veche üzere çevirebilmekten ibaret olup zira malinden emin olmayanlar sermayelerini gizlemeğe ve nukûd-ı mevcudelerini hapis etmeğe mecburiyet görecekları cihetle ticaret dahi mahv u münkariz ve bil-ahire ahaliyi fakr ü felaket istilâ ederek akl ve tecrübe ile müsbet olduğu üzere bu yüzden himmet-i faaliye ve kuvve-i fikriyelerine dahi fütûr-u küllî ariz olmuş olur"³⁵

Hayreddin Paşa, ekonomik hayatta üreterek başarılı olanların, erbab-ı sanayiın, madalya ve-

³² İbid., sf. 130.

³³ İbid., sf. 130; 132.

³⁴ İbid., sf. 131.

³⁵ İbid.,

rilerek taltif edilmelerini³⁶, ayrıca "herkesin kesh ü kârına ve derece-i iktidarına göre verginin tarh ve tevzii[ni]"³⁷ istemektedir.

Can alıcı tespitlerini yukarıya sergilediğimiz Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "Akvemü'l"deki iktisadî görüşlerinin dökümü bundan ibarettir. Şimdi insaf ile bir değerlendirmede bulunalım. Bu alıntılara bakarak Hayreddin Paşa'nın "Akvemü'l Mesalik"indeki hakim iktisat görüşünün Smith, Ricardo ve Say'dan mülhem olduğu ileri sürülebilir mi? Kitabında "Stuart Mill"ın ismi tarihçi olarak geçmektedir.³⁸ Adam Smith'in ismine de bir defa yer verilmiştir.³⁹ Hayreddin Paşa'nın savunduğu esas amaç "elyevm Avrupalılarda müşahade kılınmakta olan nizamât-ı siyasiyyeye munasib ve müşabih bir nizamât[tır]". Böylesi bir nizam tesis edilmedikçe "maarif ve sanayide terakki ve tefevvuk suret bulur mu?"⁴⁰. "Servet ve medeniyetin esası olan Avrupa[ya]"⁴¹ örnek alan Hayreddin Paşa'nın düşüncesinin esası 'hürriyet'i öne çeken siyasal bir sistemin kurulmasıdır.⁴² Dolayısıyla Hayreddin Paşa politik toplumun bireyselleşmesine açılan yolda ihtiyaç duyulan reformların yapılmasını istemektedir. Netice itibariyle onun düşüncesinde iktisadın varlığı siyasete bağlı bir talep olmanın ötesine taşmaz.

Bir devlet adamı olarak Hayreddin Paşa, Tunus'un ekonomik kalkınması için bir dizi reformları kuvveden fiile çekmeyi başarmıştır. Şimdi onun uygulamada neleri gerçekleştirdiğine bakalım.

³⁶ Cf., *ibid.*, sf. 134.

³⁷ *ibid.*, sf. 136.

³⁸ Cf., *ibid.*, sf. 26.

³⁹ Tunuslu Hayreddin Paşa Adam Smith'i şu ifade ile zikretmektedir: "Ekonomi politik yani fenn-i iktisad-ı siyasiyyede akranına faik Adam Smith" [*ibid.*, sf. 108]. A. Çetin'i zikrediyoruz: "Hayreddin Paşa'nın iktisadî görüşleri...Klasik Avrupa ekonomi teorilerine yakındır. Adam Smith'in adını zikreder" [*op. cit.*, (1988), sf. 82-83]. Halbuki Hayreddin Paşa Smith'in ismini onun iktisat düşüncesi bağlamında değil de 18. asır Avrupasında yetişen ilim ve fen adamları arasında, yukarıda iktibas edildiği kadarıyla, zikretmiştir.

⁴⁰ *ibid.*, sf. 15.

⁴¹ *ibid.*, sf. 135. Ş. Mardin'e göre Hayreddin Paşa "iktisadî ilerlemeyi Avrupa siyasi liberalizmi ile eşitlemek-teydi" [*op. cit.*, sf. 431].

⁴² "Avrupa medeniyetiyle funun ve maarifin tevsi-i daire-i terakkisi[nin] ancak hürriyete müstenid olduğu[nu]" [*ibid.*, sf. 125] kaydeden Hayreddin Paşa "hürriyete nail olan" toplumların sahip oldukları bu servetin kıymetini bilmelerini ister. Onun bu bağlamda yazdıklarını zikrelelim: "Hürriyet-i şahsiye...mazhar oldukları annın asar-ı nafiasını meydana çıkarmak ve ziraat ve ticaret [ile]...netayic-i hayriyesini ele getir-mek iktiza eder" [*ibid.*, sf. 129].

Tunus'ta 1873-1874 yılları arasında 'Vezir-i Ekber' olarak görevde bulunan Hayreddin Paşa ekonomiyi canlandıracak bir dizi projeyi somutlaştırmak istiyordu.⁴³ Önce gelir-harcama ikileminde şirazeyi elden kaçırmamak için "bütçenin denk olması"ni sağladı.⁴⁴ Hayreddin Paşa'nın bütçede denkliliği savunmasının ardında, büyük bir ihtimalle, 1869-1874 yılları arasında Tunus'ta görev yapmış Fransız maliye müfettişi Victor Villet'in tesiri bulunmaktadır.⁴⁵ Daha sonra Villet'in halefi Le Blant da Hayreddin Paşa'ya mali işlerde danışmanlık yapacaktır.

Hayreddin Paşa'nın ekonominin ıslahı için attığı adımların başında tarım ve sanayinin desteklenmesi gelmektedir.⁴⁶ İthalattan alınan gümrük vergileri arttırılırken ihracatı teşvik etti, bu meyanda ihracaattan alınan vergileri azalttı.⁴⁷ İhracat-ithalat denkliliğini ihracaata verilen teşviklerle sağlamağa çalıştı. Merkantilist bir uygulamayı Tunus'ta tatbik ettiyse de bunda başarılı olamadı.⁴⁸ Ayrıca köylü üzerindeki ağır vergi yükünü kaldırdı, bu yolla ekonomiyi canlandırmak istedi. Lonca temelli sanayii ihya etti.⁴⁹ Onun bu atılımının çağdaş sanayileşme önünde bir engel olduğu, dolayısıyla, bu yolla Tunus'un ekonomik geri kalmışlığının fasit dairesini kıramaya-cağı açıktı.⁵⁰ Bu arada madenlerin işletilmesine ağırlık verdi.⁵¹ Bütün bu atılımların birer radikal tedbirler olarak ekonomiyi canlandırmayı amaçlamasına rağmen Tunus'un borç yükünün ağırlığı Hayreddin Paşa'nın hareket alanını daraltıyor-du.⁵²

⁴³ Cf., M. S. Mzali - J. Pignon, "*op. cit.*", sf. 208; 209; A. Çetin, *op. cit.*, (1988), sf. 137 vd.

⁴⁴ M. S. Mzali - J. Pignon, *ibid.*, sf. 38.

⁴⁵ Cf., M. Smida, "*Khrédine, Minister Reformateur (1873-1877)*", (Tunus, 1970), sf. 232-247; A. Çetin, *op. cit.*, (1988), sf. 100.

⁴⁶ Cf., M. Smida, *ibid.*, sf. 192-209.

⁴⁷ Cf., A. Çetin, *op. cit.*, (1988), sf. 134.

⁴⁸ Cf., M. Smida, *op. cit.*, sf. 191.

⁴⁹ "Akvemü'l Mesalik"te "hıref-sanayiın tervici gibi millet-i İslâmiye'nin saadetine terakki-yi medeniyeti-ne vasita olacak ilel ve esababı araştırmak üzere gayret-i milliye" isteyen Hayreddin Paşa "hıref-ı sanayiın [lonca] serbesti-i talim vasıtasıyla... kesh ü kâr için yol bulabilme[nin]" [*op. cit.*, (1296), sf. 7 ve 130] zaruretine de dikkatleri çekmiş ve bu isteğini Tunus'ta uygulamaya koymuştur.

⁵⁰ Cf., M. Smida, *op. cit.*, sf. 222-225.

⁵¹ Hayreddin Paşa bu bağlamda "Akvemü'l"de şunları yazmıştı: "Avrupalıların...ziraat ve...maadin vasıtalarıyla yer altında meknuz olan defaini çıkarmakta olduklarını görüyoruz" [*op. cit.*, (1296), sf. 144].

⁵² Cf., *ibid.*, sf. 233; 234; 314-315.

Bu uygulamaların ardında sağlam ve sağlıklı bir iktisat mantığı bulmak mümkün olmadığı gibi onu bu icraatlara bakıp merkantilist veya iktisadî liberalizme açık bir düşünür olarak etiketlemek de doğru değildir. Dolayısıyla Hayreddin Paşa'nın iktisadî icraatına bakarak onun için "liberal olduğu biliniyordu"⁵³ ifadesi tartışmaya açıktır.

Sözlerimizi toparlayalım: Gerek "Akvemü'l Mesalik"deki iktisadî tespit ve tavsiyeler ve gerekse Tunus'daki iktisadî icraatı Hayreddin Paşa'yı çağdaş iktisadî düşünce tarihimize girecek bir mütefekkir yapmaz. Onun iktisat düşüncesi siyasi düşüncesine bağlı bir talep olup, Sadık Rıfat Paşa'nın düşünceleriyle paralellikler arz etmektedir. Dolayısıyla "Sadık Rıfat Paşa'da sergilediğimiz çelişik tahlil ve tespitler Hayreddin Paşa için de geçerlidir".⁵⁴

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın idarecilik kariyerinde en önemli aşama, onun reformlar yapmak üzere Sultan II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a getirilmesidir. Daha İstanbul'a gelmeden önce Paşa'nın Tunus'taki icraatından İstanbul basını övgüyle bahsetmişti.⁵⁵ Sultan da onun eserinden ve Tunus'taki başarılı icraatından haberdardı. Daha önemlisi Hayreddin Paşa Avrupa'yı tanıyor, onun hakkında esaslı bir bilgi sahibi idi.⁵⁶ Şerif Mardin, "Akvemü'l Mesalik" yazarının "Sultan II. Abdülhamid'i, kendisine sadaret makamına davet edecek kadar etkilediği[ni]"⁵⁷ ileri sürmektedir. Ancak bu etkileyiş Hayreddin Paşa'nın eserindeki herhangi bir 'norm'a bağlı olmayan iktisadî fikirlerinde, hatta tek başına onun Tunus'taki icraatına bağlanamaz.

"Akvemü'l Mesalik" mütercimi Abdurrahman Bey Hayreddin Paşa'nın Tunus'tan İstanbul'a daveti ve ertesi üzerine şunları yazmıştı:

"...Müellif-i müşarileyh hazretleri haiz olduğu istidad-ı hazadad iktizasınca afitab-ı eve-i hilafetin cazibe-i lutf-u i-

nayetine mazhar-ü bedrika-ı tevcihat-ı seniye kendilerine rehber olarak Tunus'dan atebe-i ulya-yı hilafet-i küberaya davet ve muvasalatları akabinde... Meclis-i Ayan azalığı ve müteakiben İslahat-ı Maliye riyaseti uhde-i istihkaklarına tefviziyle beynel yükela kesb-ü imtiyaz... muhr-ü vekalet... emanetlerine tevdi [kılındı]"⁵⁸

Önce "maliye komisyonuna riyaset etti".⁵⁹ Daha sonra Sadrazamlığa getirildi. Bu görevde "kısa zamanda çok şey yapmaya koyuldu".⁶⁰ Abdurrahman Bey, Hayreddin Paşa'nın sadrazamlığı ile "Küllüye-i menafi-i milliyeye fevaidi cüzüyye-i şahsiyeye feda eden ehl-i istibdadın entrikalarına artık cay-ı endişe kaldığı[ni]"⁶¹ iddia etti. Sekiz ay süren Sadrazamlığında teşebbüs edip de neticelendiremediği iktisadî işlerin başında İzmit-Basra demiryolu imtiyazı gelmektedir.⁶² Bunu devlet bütçesinin tanzimi ve istikraz çarelerinin aranılması izlemiştir.⁶³

Sadrazamlığı esnasında 'liberalizm' ve 'konservatizm' mesleklerinden hangisine taraf olduğu sorulduğu zaman Hayreddin Paşa 'liberalizm' karşısında "hali hazırın ahsenini muhafaze manasını mutazammın olan 'konservasyon' mesleki ihtiyar olunmak lazım geleceği darkâr bulunmuştur"⁶⁴ cevabını vermişti.

•mdi, onun yukarıdaki bu cevabı ile T. Manzel'in "Hayreddin Paşa liberal adamd... liberal bir vezir olarak tanınmıştı"⁶⁵ iddiası tartıma açılmıyor. Çünkü nazariyatçı Tunuslu Hayreddin Paşa'ya göre "umuru memleket-i bir ahs-ı vahidin uhdesine geçirmekten begayet mücanebet göstermelidir".⁶⁶

⁵³ Op. cit., (1296), sf. IV.

⁵⁴ M. Süreyya, op. cit., sf. 317; M. K. İnal, op. cit., sf. 900.

⁶⁰ H. Layard'ı zikreden B. N. Şimşir, "Osmanlı Ermenileri", (Ankara, 1986), sf. 320.

⁶¹ Op. cit., (1296), sf. V.

⁶² Cf., M. K. İnal, op. cit., sf. 903.

⁶³ Cf., ibid., sf. 905; 908. "Tunuslu Hayreddin Paşa merhumun sadretinde kaime düşmüş ve muharebe gavailinden nâşi liralar pek ziyade bahalanmış yani fırlamış idi. Merhum ise liraların izdiyad-ı kıymetini bir faide zannedip anımla iftihar eyler imiş" [Said, "Kamus-u Said"den zikreden M. Z. Pakalın, op. cit., sf. 353-354]. Kemalpaşa Said Bey'in bu iddiasını doğrulayacak bir bilgi bulunmamaktadır.

⁶⁴ M. K. İnal, ibid., sf. 931.

⁶⁵ T. Manzel, 'Hayreddin Paşa', "İslâm Ansiklopedisi", V/1, (1950), sf. 393.

⁶⁶ Op. cit., (1296), sf. 37.

⁵³ M. S. Mzali - J. Pignon, op. cit., sf. 226.

⁵⁴ A. G. Sayar, op. cit., (1986), sf. 343.

⁵⁵ "Memleketin [Tunus'un] gaz ile tenviri ve demiryollar ve telgraflar inşaası gibi muhassanatın teksirine dahi ihtimamı tam olup..." ["Hulasatü'l Efkâr'dan zikreden M. Z. Pakalın, "Son Sadrazamlar ve Başvekiller", IV, (1944), sf. 322].

⁵⁶ C. Meriç'in sözleriyle: Avrupa ahvalini bilen tecrübeli bir vezir aranıyordu. İstanbul'a gelir gelmez iltifat-ı şahaneye mazhar olan Hayreddin, birkaç ay sonra mühr-ü sadarete nail oldu" [op. cit., (1978), sf. 276].

⁵⁷ Ş. Mardin, op. cit., sf. 428.